

TÖBBSZINTŰ KORMÁNYZÁS A FÜGGETLEN ÁLLAMOK KÖZÖSSÉGE EGYÜTTMŰKÖDÉSÉBEN

Governance in the Practice of Cooperation of the Commonwealth of Independent States

Szóke-Kis Bernadett¹

Absztrakt: Jelen tanulmány a többszintű kormányzás megjelenési formáját vizsgálja a posztszovjet Független Államok Közössége integrációs együttműködése kapcsán. Előzetes felvetés a témával kapcsolatban, hogy az eltérő politikai fejlődés következtében az Európai Unió működése során kialakított, több szinten működő kormányzási módszer a volt szovjet tag-államok integrációjában nem jelenik meg. A célkitűzés megvalósítása érdekében a tanulmányban közvetlenül, a lábjegyzetben megjelölt forrásokra támaszkodva, tanulmányok mellett az európai és a posztszovjet hivatalos statisztikai adatokat és nemzetközi egyezményeket együttesen vizsgálva kerül bemutatásra először röviden a többszintű kormányzás. A többszintű kormányzás, mint jelenség, kialakulása, célja és európai megvalósulásának leírása után a Független Államok Közösségének történeti és működésének bemutatása következik. A tanulmány az európai többszintű kormányzással szemben állított alapelvek posztszovjet megvalósulásának (vagy hiányának) leírásával zárul.

Kulcsszavak: Független Államok Közössége, többszintű kormányzás, posztszovjet, politikai együttműködés

Abstract: The aim of this study is to investigate the traits of governance in the cooperation of the member states of the Commonwealth of Independent States. The main resolution of the study is to prove, that the different political virtues of the post-soviet organization was a consequence

¹ A szerzőről: Szóke-Kis Bernadett a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézet harmadéves doktorandusz hallgatója. Kutatási területe Az állam szerepe a nemzetközi viszonyokban – azon belül a posztszovjet térség államtöredékeire koncentrál. Elérhetősége: bernadett.szokekis@irsi.u-szeged.hu

of different political development. To prove this presumption, the author calls for the tagged sources, such as academical papers, statistical data and international treaties. The study begins with the topic of European governance, it examines the brief history of the Commonwealth as well as concentrates deeply on the institutional functions of it. The findings at the end of the paper shall decide, whether there is any sign of governance to be found in the operation and cooperation of the post-soviet organization.

Keywords: Commonwealth of Independent States, governance, post-Soviet, political cooperation

BEVEZETÉS

A többszintű kormányzás kialakulásának előzményeként fogható fel a globalizációs folyamat térnyerése, ezzel a XX. századra olyan kihívások kialakulása, amire XIX. században tradicionálisan kiépülő nemzetállamok önállóan csak nehezen – vagy bizonyos esetekben egyáltalán nem – voltak képesek reagálni. Ez önmagában véve még nem jelenti a nemzetállamok erodálódását, vagy képességvesztését, de a nyitás és építés igényeként realizálódhatnak – a nemzetállamok feletti összefogás, együttműködés szükségességét irányozzák elő. Tekintve, hogy a jelenség globálisan nyer teret, az európai kontinensre és integrációra is érezheti hatását. A térségben a többszintű kormányzás térnyerésének közvetlen előzményeként tartható számon a globalizációs kihívások mellett a kommunizmus bukása, az új, független államok létrejötte és az ebben hordozott jövőbeli integrációs bővítés lehetősége is.²

Habár az Európai Unióról szóló szerződés 5. cikkének (3) bekezdése és a szubszidiaritás és az arányosság elveinek alkalmazásáról szóló (2. sz.) jegyzőkönyv a szubszidiaritás elve alapján kimondja, hogy a döntéseket az érintett réteghez legközelebb eső platformon szükséges meghozni,³ meg-

² GRÜBER, 2003.

³ A Szerződés 5. cikk (3) bekezdése kimondja: „A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.” A Szerződés teljes, magyar nyelvű szövege elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012M/TXT&from=HU>, Letöltés ideje: 2019.03.22

jelennek a regionális és térségi döntéshozatal mellett olyan kihívások, mint például a környezetvédelem, ami integrációs szintű cselekvést, ezáltal döntéshozatal igényel.⁴

Jelen tanulmány a többszintű kormányzás kialakulásában az uniós gyakorlatban két megközelítést mutat be. A többszintű kormányzás értelmezhető az államközpontúság és a szupranacionalizmus korszakának kiegészítőjeként – ennek értelmében az államközpontú gyakorlatot, ahol a tagállamok állásfoglalása határozza meg az integrációs szintű tevékenységet, és a szupranacionalizmust,⁵ aminek értelmében az államok feletti területen az uniós cselekvés a meghatározó, összefogja a többszintű kormányzás, ami (önmagát magyarázó kifejezésként) a kormányzás eltérő szintekre bontását eredményezi, a leginkább hatékonyan fellépni képes cselekvők szerepvállalásával.⁶ Emellett a többszintű kormányzás meghatározható a *polity-politics-policy* hármásának elemeként, ahol a *polity* a politikai intézményrendszert testesíti meg, a *politics* magát a politikai cselekvést jelenti, a *policy*, mint közpolitika pedig, Ágh Attila szavaival élve, „kormányzaton túllépő kormányzás” formájában fogható fel.⁷ Célja azonban szinte minden megközelítés szerint azonos: a problémákat, kihívásokat megfelelő szinten kezelni, a változó világ feladatai és intézményei rendszerezése a hatékonyság és előrehaladás jegyében.⁸

Az Európai Unió gyakorlatának egyik legfontosabb dokumentuma a témában a 2001-es fehér könyv az európai kormányzásról.⁹ A könyv nem csupán az integráció által felállított és alkalmazott fogalmat adja meg a kormányzásra (itt a szerző általi fordításban), miszerint az olyan szabályozások, folyamatok és intézményi magatartás összessége, ami az európai szintű hatalomgyakorlást befolyásolja,¹⁰ de kimondja a többszintű kormányzással szemben állított alapelveket is. Ezek a nyitottság, mint az intézmények átláthatósága és az uniós polgárok számára érthető nyelvezet/nyelv alkalmazása; a részvétel, kiemelten a kormányzati szintek minél

⁴ GRÚBER, 2003.

⁵ FEJES, 2013.

⁶ TRÓN

⁷ ÁGH, 2011.

⁸ SOMLYÓDINE PFEIF, 2015.

⁹ EUROPEAN GOVERNANCE – WHITE PAPER, 2001.

¹⁰ I. Why Reform European Governance címszava alatt. „Governance” means rules, processes and behaviour that affect the way in which powers are exercised at European level, particularly as regards openness, participation, accountability, effectiveness and coherence.”

tágabb bevonása a jogalkotási folyamatba; az elszámoltathatóság, mint átlátható és lekövethető végrehajtás; a hatékonyság az uniós politikák megalkotása és implementálása során; valamint a kohézió, kifejezetten az összefüggő és érthető integrációs politikák kidolgozása kapcsán.¹¹ A fehér könyv által megfogalmazott cél a többszintű kormányzás megvalósításával a kormányzás inkluzivitásának növelése, a hatalmi központok jobb kihasználtságának elősegítése mindig a megfelelő szinten.¹²

Az integráció mélyülése és egyes hatáskörök átengedése az integráció számára párhuzamosan az európai integráció tagállamai között is megosztva zajlik. Míg egyes tagállamok, mint Spanyolország, Olaszország, Franciaország vagy Lengyelország kifejezetten regionalizmus-párti állásfoglalással köszöntik a többszintű kormányzás kibontakozását,¹³ az európai egykor szovjet befolyás alatt álló kelet-európai államok számára ez egy lassabban haladó folyamatként realizálódik.¹⁴

Ennek oka egyidejűleg a Független Államok Közösségének bemutatására átvetető alapfeltevéssel tisztázható: a posztszovjet politikai fejlődés eltérőségéből fakadóan a posztszovjet (és ezek szerint az egykor szovjet befolyás alatt álló) államok jelenleg nem képesek a többszintű kormányzás elfogadására és alkalmazására.

I. A FÜGGETLEN ÁLLAMOK KÖZÖSSÉGE - AZ INTEGRÁCIÓ KIALAKULÁSA, MŰKÖDÉSE ÉS A TÖBBSZINTŰ KORMÁNYZÁS ELLEHETETLENÜLÉSE

A Független Államok Közösségének kialakulását megelőző gorbacsovi politikai és gazdasági nyitás, a glasznoszty és peresztrojka programok az 1980-as években már a lazább államszervezet felé történő elmozdulást irányozhatták volna elő – ettől eltérően azonban a következő millenniumra az egyre erősödő grúz¹⁵ és azeri nagorno-karabakhi¹⁶ függetlenségi törek-

¹¹ Uo. II. Principles of Good Governance címszó alatt.

¹² Uo. I. Why Reform European Governance címszava alatt.

¹³ VIGVÁRI, 2011.

¹⁴ SOMLYÓDINÉ, 2015.

¹⁵ Grúzia két térsége is törekszik függetlensége. Dél-Osztétia nevű észak-keleti régióját az 1980-as évek szeparatizmusát követően 1989-ben szovjet csapatok foglalták el, státusza máig tisztázatlan, habár 2008-ban kikiáltotta függetlenségét. További információ: <https://www.britannica.com/place/South-Ossetia>, Letöltés ideje: 2019.03.23

Abházia nevű térsége az északnyugati országrészen terül el, autonóm státusszal bír, de szintén az 1980-as évek megmozdulásait követően 1992-ben már a grúz erővel került

vések és nacionalizmussal szemben a központi szovjet hatalom katonai erővel és elnyomással reagált, továbbra is a központi hatalmat és irányítást erősítve. Az állásfoglalást, mint a centralizmus és a tagállamok feletti hierarchia kimutatását követően igencsak meglepő fordulatként érkezett a Szovjetunió felbomlása.¹⁷

A szovjet integráció végét okozhatta, hogy az utolsó szovjet államfő, Mihail Szergejevics Gorbacsov egész egyszerűen nem ismerte fel a nacionalizmus forrongását a térségben egészen az 1980-as évek végéig. 1990-ben a Szovjetunió megerősítése (vagy meg-, illetve átmentése érdekében) új integrációs szintű alkotmány létrehozását és ellenjegyzését helyezte előtérbe – hivatalosan a szovjet tagállamok önkéntesen csatlakozhattak volna a dokumentumhoz, a valóságban a mai Orosz Föderáció mellett 15 egykori szovjet tagállam számára ez kötelező volt.¹⁸

Az idézőjeles „önkéntesség” nyomon érthető többek között abban is, hogy míg 1993. január 22-én Minszkben a Független Államok Közössége alapító kartáját tíz állam jegyezte ellen¹⁹ – az 1991-es úgynevezett Belevésztkájai egyezményt, ami az új államszövetség kialakításáról döntött, közülük kettő, az Orosz Föderáció és Fehéroroszország hozta létre.²⁰

Az alapító karta által meghatározott célok közé soroljuk az 1. cikkben meghatározott kapcsolatfejlesztést, jószomszédi politika kialakítását, intern-etnikai együttműködés megvalósítását, valamint a megértés és közös érdek alapú munkát. A dokumentum 2. cikke kimondja a politikai, gazda-

összetűzésbe, 1999-ben kikiáltotta ugyan függetlenségét, de státusza, hasonlóan Dél-Oszétiához, máig vitatott. Forrás: <https://www.britannica.com/place/Abkhazia>, Letöltés ideje: 2019.03.23

¹⁶ Nagorno-Karabakh Azerbajdzsán területén található, lakossága örmény, a két nép között évezredek vallási alapú szembenállás többek között 1988-ban is fegyveres összecsapáshoz vezetett, ekkor az entitás függetlenségi törekvései miatt – önállóan kívánt az újonnan létrejövő államszövetség részévé válni. 1992-ben kikiáltotta önállóságát, státusza szintén nem elfogadott a nemzetközi jog alapján, a nemzetközi közösségben. Forrás: <https://www.britannica.com/place/Nagorno-Karabakh>, Letöltés ideje: 2019.03.23

¹⁷ ODOM –DUJARRIC, 1995.

¹⁸ LYNCH –THOMPSON, 1994.

¹⁹ CHARTER OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (WITH DECLARATION AND DECISIONS), 1993

Kiegészítendő jelleggel megjegyzendő, hogy ma 12 tagállama van az integrációnak, az eredeti tíz, az Orosz Föderáció, Fehéroroszország, Azerbajdzsán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán, Örményország, Kirgizisztán, Grúzia, Kazahsztán és Moldova kiegészül Türkmenisztánnal és Ukrajnával. lsd. COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (CIS)

²⁰ COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (CIS)

sági, ökológiai, humanitárius és egyéb együttműködési kategóriákat, amit a karta 4. cikke a következő területekben specifikál: humanitárius- és alapjogok, közös külpolitikai képviselő, közös gazdasági térség kialakítása, közlekedés, egészségügy, migráció, bűnügyi és katonai együttműködés.²¹

Habár az államszervezet alapításával párhuzamosan elfogadott Alma-Ata deklarációval a tagállamok kifejezik szándékukat a bel-és külpolitikai együttműködésre, az mégis leginkább sikertelennek bizonyul a legtöbb területen.²² Az integráció körülbelül 25 éves működése alatt különböző szinteken összesen megközelítőleg 85 hivatalos találkozó zajlott, amelyek során több mint 1700 dokumentumot fogadtak el – az együttműködés és a szándék hiányának legjobb mutatója, hogy ezeknek mindösszesen alig 17%-a került tagállami szinten implementálásra.²³

A tagállami inaktivitás és a kötöttségektől való tartózkodás következményként az együttműködés két területen valósult meg kimutathatóan: a katonai és a gazdasági szférában.

A katonai együttműködés eredeti célja a Független Államok Közösségének létrehozásakor az egykori szovjet sereg fenntartása. Ennek érdekében egyesített főparancsnokságot hoztak létre, de a csökkenő tagállami szerepvállalás miatt ez néhány éven belül felbomlott. A helyét az orosz és fehérorosz kezdeményezésre létrehozott Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete váltotta fel, aminek célja a békés vitarendezés elősegítése. Jelenleg hat állam a tagja, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország, Fehéroroszország, Örményország és Tádzsikisztán. Emellett széleskörű tagállami összefogás leginkább a bűnügyi együttműködésben mutatkozik meg, főként a terrorizmus, a kábítószer-kereskedelem és az illegális bevándorlás elleni harcban.²⁴ Katonai jellegű együttműködésre jó példa a légvédelmi együttműködés, közös katonai gyakorlatok tartása, közös békefenntartó missziók kialakítása, illetve Gergics Gábor által rendkívül diplomatikusan megfogalmazott „szakszolgálatok” működtetése.²⁵

A gazdasági együttműködés szintén egészen az integráció alapításáig nyúlik vissza. A politikai együttműködés kialakításával párhuzamosan, 1992-ben létrehoztak egy vámuniót, továbbá egy közös pénzügyi rendszer alapjait

²¹ CHARTER OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (WITH DECLARATION AND DECISIONS), 1993.

²² COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (CIS)

²³ GERGICS, 2008.

²⁴ RÁCZ, 2008.

²⁵ GERGICS, 2008.

építették ki, aminek a valutája a rubel lett. 1993-ban az együttműködés gazdasági unióvá nőtte ki magát, aminek az irányítására 1994-ben megalakul a Gazdasági Bizottság.²⁶ Az unió célja az áruk, a tőke, a személyek és a szolgáltatások szabad áramlásának elősegítése mellett a monetáris koordináció, valamint közös adó-, ár-, és vámpolitika kialakítása volt.²⁷

Habár az 1990-es évek vége visszaesést eredményezett a gazdasági kooperáció területén, egyrészt az orosz dominancia miatt, ami sértette a nemzetek egyre erősödő önállóság-tudatát, másrészt az 1998-ban bedőlő rubel sem segítette elő a szorosabb együttműködést.²⁸

A gazdasági együttműködés újabb hullámaként 2000-ben létrejött az Eurázsiai Gazdasági Közösség, ezt követően 2003-ban a Közös Gazdasági Tér. Az elmúlt évek agresszív orosz szerepvállalása a nemzetközi viszonyokban és az integrációban ismét visszavetette a gazdasági kapcsolatokat – a tagállamok fenntartásokkal viseltetnek az orosz tőkével szemben.²⁹ A gazdasági együttműködéssel szemben a tagállamok inkább saját gazdaságuk fejlesztésére kezdtek koncentrálni – például az olajkitermelés és értékesítés került középpontba.³⁰

A többszintű kormányzás kapcsán a legfontosabb együttműködési terület az integráción belül nyilvánvalóan a politikai jellegű lesz. Az eddigiek alapján előjáróban elmondható, hogy az integráció sokkal lazább szálakkal fogja össze tagállamait, mint például európai társa – így az előfeltételezés, miszerint a Független Államok Közössége működésében a többszintű kormányzás nem lesz tetten érhető, továbbra is fennáll. Ennek bizonyítására elsőként a posztszovjet integráció szervezeti felépítését érdemes vizsgálat alá vonni.

Az alapító karta 21-35. cikkei szabályozzák a Független Államok Közösségének szervezeti felépítését. Hasonlóan további integrációk szervezéséhez, itt is megtalálható a legfelsőbb konzultációs fórumként az Államfők Tanácsa, ami évente két alkalommal, illetve rendkívüli esetekben ülésezik. Szintén rendelkezik az integráció egy kormányfőket összefogó szervvel, ez a Kormányfők Tanácsa, ami rendes ülésrend szerint évente négy alkalommal ül össze, az Államfők Tanácsának döntéseinek végrehajtásáért felelnek. Az integráció tagállamainak külügyminiszterei alkotják a Külügyminiszterek

²⁶ LUDVIG, 2000.

²⁷ COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES

²⁸ LUDVIG, 2000.

²⁹ LAMBERGER, 2004.

³⁰ TARJÁNYI, 2008.

Tanácsát, aminek feladata a közös külképviselet koordinálása a nemzeti álláspontok összefoglalásával.

Kiemelendő a Koordinációs és Konzultációs Bizottság, aminek feladata az együttműködés területeire tett javaslatok kidolgozása – de a szerv rendkívül passzív, hatásköre mindössze konferenciák szervezéséből és dokumentumok megrendeléséből áll.

A szervezeti felépítés vizsgálata során a többszintű kormányzás témakörében izgalmassá válik a 36. cikk által bemutatott Inter-parlamentáris Közgyűlés. A karta által meghatározott feladatai közé tartozik az interparlamentáris kommunikáció, a nemzeti parlamentek közös javaslatainak megfogalmazása. Delegációk alkotják, aminek elnökei a Közgyűlésen belül egy Tanácsot alkotnak. Habár ez lenne a FÁK vizsgálata során az első (és a továbbiakra előre utalva) az egyetlen olyan terület ahol a többszintű kormányzás megjelenhetne, a karta mindössze öt bekezdésén túlmenően többet nem ír a szervről.

A Közgyűlés honlapján³¹ ugyancsak hiába jutunk több információ birtokába, az európai minőségű többszintű kormányzáshoz hasonló vonásokat sem találni – nem csak a teljes integrációban – ebben a szervében sem. A hivatalosan megfogalmazott feladatai közé tartozik: események szervezése, évkönyvek kiadása, választások megfigyelése, partnerségek kialakítás kutatóhelyekkel és nemzetközi szervezetekkel.

Az inter-parlamentáris programok az integráció számára leginkább büntény-ellenes, terrorizmus és embercsempészettel szembeni fellépés, információs biztonság, illegális migráció és gazdasági fejlesztés témakörökben zajlanak a már felsorolt tevékenységek elvégzésével. Az együttműködés tehát a politikai szintéren is mindösszesen a védelmi és gazdasági térségre koncentrál.

A tanulmány elején megnevezett alapelvek közül az egyetlen, ami a teljes posztszovjet integráció gyakorlatában megtalálható, az Inter-parlamentáris Közgyűlés elszámoltathatósági programja – aminek értelmében hivatalos weboldalán táblázatosan bemutatják a szerv működési egységeit.

³¹ INTERPARLIAMENTARY ASSEMBLY OF MEMBER NATIONS OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES

KONKLÚZIÓ

Összefoglalva elmondható, hogy az implementálás hiánya, a szektorális jellegű együttműködés, a hatáskörök nem csak megosztásának, de általános leírásának hiánya, a tagállami érdekek szem előtt tartása az integráció fejlesztésével szemben egyértelműen arra utal, hogy a Független Államok Közössége nem nemzetek feletti jelleggel működik.³²

Ennek oka egészen az integráció létrejöttének körülményeiben keresendő. Miután Gorbacsov elnöki minőségében megbukott, így az őt követő Borisz Jelcin kezébe került az integráció kialakításának véglegesítése. A Közösség kialakításának két fő oka maradt: egyrészt Jelcin hatalmának stabilizálása, másrészt a bipoláris világ bukásakor a szembenálló hatalom, az Amerikai Egyesült Államok meggyőzése a hatalmi központ szerepének tovább éléséről, de már az általuk elfogadott demokratikus módon.³³

Emellett, a tagállamok csatlakozásának önkéntelensége már a kezdetekkor előirányozta az inaktivitásukat az integráció kialakítása és működése során. A Szovjetunió felbomlását követően a volt tagállamoknak ideiglenesen szükségük volt egy ernyőszervezetre, ami az addigi szigorú központi hatalom helyét átveszi addig, amíg a frissen szerzett függetlenségük megszilárdul és visszanyerik stabil önállóságukat. A Független Államok Közössége a mocorgó nacionalizmus és egyre erősödő függetlenségi akarat³⁴ mellett nem volt képes valódi hatásköröket megszerezni a tagállamoktól.

Az integrációnak nincs valósi hatásköre a tagállamok szintje felett, nincs se végrehajtási, se kikényszerítő ereje, a többszintű kormányzás egyetlen gyenge, kiforratlan szervében kerülhetne kialakításra, de annak szerepe csupán reprezentatív, valódi ereje nincs. A meghatározott alapelvek a teljes integráció célkitűzése, szervezeti felépítése és mindennapi működése során nem lelhető fel – akkor sem, ha azt címszavakkal feltüntetjük, a gyakorlatban nem valósul meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁGH ATTILA (2011): A közpolitika változó paradigmái: az érdekcsoportokról a többszintű kormányzásig, Politikatudományi

³² LUDVIG, 2000.

³³ LYNCH-THOMPSON, 1994.

³⁴ ODOM-DUJARRIC, 1995.

Szemle, XX/1, 31-33.o.

https://epa.oszk.hu/02500/02565/00065/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2011_1_031-050.pdf, (Letöltve: 2019.03.22.)

EUROPEAN GOVERNANCE – WHITE PAPER (2001), Official Journal 287, 12/10/2001. Elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52001DC0428&fbclid=IwAR0KiQPus48nYhvfOgVZvUCV9eWHSOAslxUiLrC9uhbdWOLkz0wSHbLtbw4>, (Letöltve: 2019.03.22.)

CHARTER OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (WITH DECLARATION AND DECISIONS) (1993), Registered by Executive Secretariat of the Commonwealth of Independent States, acting on behalf of the Parties, on 3 August 1994.

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201819/volume-1819-I-31139-English.pdf>, (Letöltés ideje: 2019.03.23.)

FEJES ZSUZSANNA (2013): Határok nélkül? Akadémiai Kiadó, Budapest, 29-42.o.

GERGICS GÁBOR (2008): Az orosz dominanciájú integrációk fejlődése, Nemzet és Biztonság, 2008/10, 16.o.

http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/gergics_gabor-az_orosz_dominancijaju_integraciok_fejldese.pdf, (Letöltve: 2019.03.23.)

GRÚBER KÁROLY (2003): Globalizáció, nemzetállam, régió: többszintű kormányzás Európában – mítosz vagy valóság? Külügyi Szemle, 2003/2, 19-22.o.

http://kki.hu/assets/upload/KULUGY_KulugyiSzemle_2003_2greber.pdf, (Letöltve: 2019.03.22.)

INTERPARLIAMENTARY ASSEMBLY OF MEMBER NATIONS OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES, <https://iacis.ru/eng/>, (Letöltve: 2019.03.23.)

LAMBERGER GALINA (2004): A Független Államok Közössége – Újjáéledő Keleti Piacok 2., Magyar Gyáripar 44. évfolyam 8. szám, 8.o.

<https://www.mgyosz.hu/gyaripar/2004oktober/gazddiplom.pdf>, (Letöltve: 2019.03.23.)

LUDVIG ZSUZSANNA (2000): FÁK: Integráció kontra dezintegráció a gazdasági kapcsolatok tükrében, in: FÓTI Gábor (szerk): MTA Világ gazdasági Kutatóintézet Műhelytanulmányok, 2000/30., 8-9.o.

LYNCH, ALLEN C - THOMPSON, KENNETH W. (1994): Soviet and Post-Soviet Russia in a World of Change, University Press of America, Boston, 187-192.o.

COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (CIS). Elérhető:
<https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/commonwealth-independent-states-cis/?fbclid=IwAR2MIGCWyPGmIebzGOM4rGiFRh-5RKFcniijN72ubq9Ec0kl47SKRTpBxRA>, (Letöltve: 2019.03.23.)

COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES. Elérhető:
<http://www.cisstat.com/eng/cis.htm?fbclid=IwAR0OrgBtiQffogILBBqH0A7SQ1f9Wydo0TIFs40wDITX67pn2iNR097WVBE>

RÁCZ ANDRÁS (2008): Katonai együttműködés Fehéroroszország és Oroszország között, Külügyi Szemle, 2008/2, 4-5.o.,
http://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2008_02_Katonai_egyett_mekedees_Feh.pdf, (Letöltve: 2019.03.23.)

SOMLYÓDINÉ PFEIF EDIT (2015): Az állami térszemlélet, a többszintű kormányzás és a várospolitika egyes összefüggéseiről, MRTT XIII. Vándorgyűlés, Eger, 2015 november 19-20., 6. dia,
http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2015/02/somlyodyne_pfeil_edit.pdf, Letöltve: (2019.03.22.)

TARJÁNYI KRISZTINA (2008): Gazdasági és társadalmi fejlődés az energiaszektor árnyékában – a feltörekvő Kazahsztán, MTA Világgazdasági Kutatóintézet Kelet-Európai Tanulmányok 2008/3, 212.o., http://www.vki.hu/kke_3.pdf, (Letöltve: 2019.03.23.)

TRÓN ZSUZSANNA: A többszintű kormányzás koncepciójának megjelenése a strukturális alapok 1988-as reformjától az EU alkotmányáig, Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Karának Világgazdaság és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék által kiadott anyaga, p.1, elérhető:
<http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Netware/tronzs.doc>, (Letöltve: 2019.03.22.)

VIGVÁRI ANDRÁS (2011): A többszintű kormányzás kérdései szubnacionális nézőpontból - néhány elméleti és közpolitikai szempont, EU Working Papers, 14/3, 14.o.
http://epa.niif.hu/00000/00026/00051/pdf/EPA00026_euwp_2011_3_009-018.pdf, (Letöltve: 2019.03.22.)

ODOM, E. WILLIAM – DUJARRIC, ROBERT (1995): Commonwealth or Empire? Russia, Central Asia and the Transcaucasus, Hudson Institute, Indianapolis, 8-112.o.